TURIZM BOSHQARUVI VA HUDUDIY SALOHIYATNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Karimov Shahbozxo‘ja Xamdamjon o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi
Telefon: +998 90 119 99 94
E-mail: karmovshahboz417@gmail.com

Annotatsiya *– Turizm jahon iqtisodiyotining jadal rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri bo‘lib, O‘zbekistonda ham hududlar iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish va bandlikni ta’minlashning muhim omili sifatida e’tirof etilmoqda. Biroq turizm boshqaruvi nazariyasi va hududiy turistik salohiyatni baholash metodologiyasi hali yagona tizimga keltirilmagan. Mazkur maqolaning maqsadi zamonaviy chaqiriqlar va barqaror rivojlanish tamoyillarini hisobga olgan holda turizm boshqaruvi hamda hududiy salohiyatni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslarini tizimlashtirish va ular asosida konseptual model taklif etishdan iborat. Tadqiqot tizimli adabiyotlar tahlili va konseptual modellashtirishni birlashtirgan dizaynga asoslandi: Scopus, Web of Science, Google Scholar va mahalliy ilmiy jurnallardan saralab olingan 27 ta manba, shu jumladan O‘zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjatlari, uchta tadqiqot savoli asosida tahlil qilindi. Natijalar turizm boshqaruvi ma’muriy-ierarxik yondashuvdan destinatsiya menejmentiga, ko‘p ishtirokchili boshqaruvga va raqamli texnologiyalarga tayangan aqlli ekotizim modeliga o‘tayotganini ko‘rsatdi. Hududiy turizm salohiyati besh blokli tizim sifatida asoslandi: tabiiy-rekreatsion, tarixiy-madaniy, infratuzilma, inson kapitali va institutsional-investitsion salohiyat. Har bir blok uchun baholash ko‘rsatkichlari va min-max normallashtirishga asoslangan integral indeks metodikasi taklif etildi. Boshqaruvni takomillashtirishning uch asosiy yo‘nalishi – aqlli turizm yondashuvlarini joriy etish, turizm klasterlarini rivojlantirish va strategiyalarni Barqaror rivojlanish maqsadlariga muvofiqlashtirish – salohiyatni baholash, strategik rejalashtirish, klaster asosida tashkil etish, raqamli monitoring va qayta aloqa bosqichlaridan iborat siklik boshqaruv modeliga birlashtirildi. Integral indeks qiymatiga ko‘ra hududlarni to‘rt guruhga ajratish va har bir guruh uchun ustuvor boshqaruv strategiyasini tanlash mezonlari asoslandi. Taklif etilgan yondashuv mahalliy hokimiyat organlari va turizm sub’ektlariga hududlarni qiyosiy baholash, ustuvor yo‘nalishlarni aniqlash va resurslarni maqsadli taqsimlash uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Kelgusida modelni O‘zbekiston viloyatlari statistik ma’lumotlari asosida empirik sinovdan o‘tkazish maqsadga muvofiq.*

Kalit so‘zlar*: turizm boshqaruvi, hududiy salohiyat, nazariy-metodologik asoslar, destinatsiya menejmenti, barqaror turizm, aqlli turizm, turizm klasteri, integral indeks, Barqaror rivojlanish maqsadlari, tizimli adabiyotlar tahlili*

KIRISH

Turizm sohasi XXI asr jahon iqtisodiyotining eng dinamik tarmoqlaridan biri bo‘lib, xizmatlar eksporti, bandlik va hududiy rivojlanishga ko‘rsatadigan multiplikativ ta’siri bilan ajralib turadi. BMT Butunjahon turizm tashkiloti turizmni Barqaror rivojlanish maqsadlarining bir nechtasiga, xususan, munosib mehnat va iqtisodiy o‘sish, mas’uliyatli iste’mol hamda ekotizimlarni saqlash maqsadlariga bevosita hissa qo‘shuvchi soha sifatida e’tirof etadi [26]. Soha nafaqat iqtisodiy o‘sish

manbai, balki hududlarning ijtimoiy-madaniy rivojlanishiga va mahalliy jamoalar farovonligiga ta’sir ko‘rsatuvchi omil hamdir.

So‘nggi yillarda turizm boshqaruvining asosiy harakatlantiruvchi kuchlari o‘zgardi: raqamlashtirish, innovatsiyalar va barqaror rivojlanish tamoyillari boshqaruv qarorlari hamda destinatsiyalarni rivojlantirish strategiyalarining ajralmas qismiga aylandi [7, 10, 14]. COVID-19 pandemiyasi esa turizmning tashqi shoklarga nihoyatda sezgir ekanini ko‘rsatib, soha boshqaruvining moslashuvchanligi va chidamliligiga bo‘lgan talabni kuchaytirdi [13, 17, 25]. Natijada boshqaruvning an’anaviy yondashuvlari qayta ko‘rib chiqilib, ularning o‘rniga texnologik, innovatsion va ekologik jihatdan mas’uliyatli modellar shakllanmoqda.

O‘zbekistonda turizm davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. «Turizm to‘g‘risida»gi Qonun [1], turizm sohasini jadal rivojlantirishga oid Prezident farmonlari [2, 3] hamda 2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi [4] sohani rivojlantirishning huquqiy va institutsional asoslarini yaratdi. Biroq amaliyotda viloyatlar o‘rtasida turistik resurslar, infratuzilma va boshqaruv salohiyati bo‘yicha sezilarli tafovutlar saqlanib qolmoqda. Hududlarning turistik salohiyatini baholashda ko‘pincha resurslar ro‘yxatini tuzish bilan cheklanilib, infratuzilma, inson kapitali va institutsional omillar kompleks hisobga olinmaydi [15].

Ilmiy muammo shundan iboratki, turizm boshqaruvi nazariyasi bilan hududiy salohiyatni baholash metodologiyasi alohida-alohida rivojlanib kelmoqda: boshqaruvga oid tadqiqotlar asosan boshqaruv tuzilmalari va ishtirokchilar munosabatlariga, salohiyatga oid tadqiqotlar esa resurslarni inventarizatsiya qilish va baholashga e’tibor qaratadi. Ularni raqamlashtirish va barqarorlik tamoyillari bilan birga yagona nazariy-metodologik yondashuv doirasida sintez qiluvchi, boshqaruv qarorlarini baholash natijalari bilan bevosita bog‘lovchi tadqiqotlar yetishmaydi. Bu holat mahalliy hokimiyat organlari va turizm sub’ektlari uchun hududiy turizm strategiyalarini ishlab chiqishda aniq metodologik yo‘nalish bermaydi.

Tadqiqotning ob’ekti – O‘zbekiston hududlarida turizm sohasini boshqarish tizimi va hududiy turizm salohiyati. Tadqiqotning predmeti – turizm boshqaruvi va hududiy salohiyatni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari. Tadqiqotning maqsadi – zamonaviy chaqiriqlar va barqaror rivojlanish tamoyillarini hisobga olgan holda turizm boshqaruvi hamda hududiy salohiyatni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslarini tizimlashtirish va ular asosida hududiy turizmni baholash va boshqarishning konseptual modelini taklif etish.

Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo‘yildi: (1) turizm boshqaruvining zamonaviy nazariy yondashuvlari va ularning evolyutsiyasini aniqlash; (2) hududiy turizm salohiyatining tarkibiy tuzilishini asoslash va uni baholash metodikasini ishlab chiqish; (3) turizm boshqaruvini takomillashtirish yo‘nalishlarini aniqlash va ularni yagona boshqaruv modeliga birlashtirish. Vazifalarga muvofiq quyidagi tadqiqot savollariga javob izlandi:

TS1: Global o‘zgarishlar sharoitida turizm boshqaruvining asosiy nazariy va metodologik yondashuvlari qanday?

TS2: Hududiy turizm salohiyatini barqaror rivojlanish maqsadida qanday

baholash mumkin?

TS3: Turizm boshqaruvini takomillashtirish va hududiy salohiyatni oshirishning qanday yo‘nalishlari va mexanizmlarini taklif etish mumkin?

Mazkur ish tizimli adabiyotlar tahlili va konseptual modellashtirish xarakteriga ega bo‘lgani uchun alohida gipoteza ilgari surilmadi. Maqolaning ilmiy yangiligi raqamlashtirish, barqarorlik, klasterlash va hududiy salohiyatni baholash yo‘nalishlarini yagona yondashuv doirasida umumlashtirish, hududiy turizm salohiyatini besh blokli tizim sifatida talqin qilish, integral indeks metodikasini taklif etish hamda baholash natijalarini boshqaruv sikli bilan bog‘lovchi konseptual modelni ishlab chiqishdan iborat.

Maqolaning keyingi qismlari quyidagicha tuzilgan: adabiyotlar sharhida mavzu bo‘yicha mavjud ilmiy ishlar tematik yo‘nalishlar bo‘yicha tahlil qilinadi; metodologiya qismida tadqiqot dizayni, manbalarni tanlash va tahlil qilish tartibi bayon etiladi; tahlil va natijalar qismida har bir tadqiqot savoli bo‘yicha olingan natijalar keltiriladi; muhokamada ular oldingi tadqiqotlar bilan solishtiriladi va tadqiqot cheklovlari ko‘rsatiladi; xulosada asosiy natijalar umumlashtirilib, amaliy tavsiyalar beriladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Turizm boshqaruvi va hududiy salohiyatga oid ilmiy adabiyotlarni besh tematik yo‘nalish bo‘yicha guruhlash mumkin: destinatsiya rivojlanishi va raqobatbardoshligi nazariyalari; turizm boshqaruvi (governance) konsepsiyalari; barqaror va aqlli turizm yondashuvlari; klasterlash nazariyasi; hududiy salohiyatga oid mahalliy tadqiqotlar va normativ-huquqiy asoslar.

Birinchi yo‘nalishning asosini R. Butlerning turistik hudud hayotiy sikli konsepsiyasi tashkil etadi [11]. Unga ko‘ra, destinatsiya kashf etilish, jalb qilinish, rivojlanish, konsolidatsiya va turg‘unlik bosqichlarini bosib o‘tadi, so‘ngra boshqaruv qarorlariga qarab yo yangilanadi, yo tanazzulga uchraydi. Butler modelining muhim xulosasi shundaki, turistik resurslar cheksiz emas: destinatsiyaning sig‘imi oshirib yuborilganda tashrif buyuruvchilar oqimi kamayadi. Demak, hududiy salohiyat statik emas, balki boshqaruv sifatiga bog‘liq dinamik kattalikdir va uni muntazam baholab borish zarur.

J.R.B. Ritchie va G.I. Crouch [21] destinatsiya raqobatbardoshligining eng ko‘p iqtibos qilinadigan konseptual modelini ishlab chiqqan. Unda asosiy resurslar va attraksionlar (fiziografiya, madaniyat, tadbirlar, turistik superstruktura), qo‘llab-quvvatlovchi omillar va resurslar (infratuzilma, foydalanish qulayligi, korxonalar), destinatsiya siyosati, rejalashtirish va rivojlantirish, destinatsiya menejmenti hamda raqobatbardoshlikni kuchaytiruvchi yoki cheklovchi shart-sharoitlar ajratilgan. L. Dwyer va C. Kim [12] bu modelni rivojlantirib, unga talab omillarini qo‘shgan va raqobatbardoshlikni o‘lchash uchun ko‘rsatkichlar ro‘yxatini taklif etgan. D. Buhalis [9] esa destinatsiyani turistik mahsulotlar, xizmatlar va tajribalarning yaxlit majmui sifatida talqin qilib, uni boshqarishda marketing va manfaatdor tomonlar muvofiqligining rolini ta’kidlagan. Ushbu modellarning umumiy jihati shundaki, ularda resurslar raqobat ustunligiga faqat samarali boshqaruv orqali aylanadi; farqi esa

Ritchie va Crouch modeli siyosat va boshqaruvni alohida blok sifatida ajratsa, Dwyer va Kim modeli talab omillari va o‘lchanadigan ko‘rsatkichlarga ko‘proq urg‘u berishidadir. Shu bilan birga, bu modellar asosan mamlakatlar yoki yirik destinatsiyalarni xalqaro miqyosda taqqoslashga mo‘ljallangan bo‘lib, mamlakat ichidagi hududlarni rasmiy statistika asosida baholash uchun moslashtirishni talab qiladi.

Ikkinchi yo‘nalish turizm boshqaruviga «governance» nuqtai nazaridan yondashadi. P. Beritelli, T. Bieger va C. Laesser [5] korporativ boshqaruv nazariyalarini destinatsiyalarga tatbiq etib, yagona egasi bo‘lmagan, ko‘plab mustaqil ishtirokchilar faoliyat yurituvchi tizimni boshqarishda ishonch, tarmoq aloqalari va norasmiy kelishuvlar hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatgan. B. Bramwell va B. Lane [8] turizm va barqarorlik boshqaruvi bo‘yicha tanqidiy tadqiqotlarni umumlashtirib, davlatning roli, hokimiyat taqsimoti va manfaatdor tomonlar ishtiroki masalalarini markazga qo‘ygan. C.M. Hall [16] barqaror turizm siyosatidagi muvaffaqiyatsizliklarni siyosiy o‘rganish nazariyasi asosida tahlil qilib, o‘zgarishlarning uch darajasini ajratgan: birinchi darajada faqat siyosat vositalarining sozlamalari, ikkinchi darajada vositalarning o‘zi, uchinchi darajada esa siyosat maqsadlari va paradigmasi o‘zgaradi. Hall fikricha, barqarorlikka faqat uchinchi darajadagi o‘zgarishlar orqali erishish mumkin. Bu ishlar boshqaruvni ma’muriy-ierarxik jarayon emas, balki davlat, biznes va jamoa o‘rtasidagi kelishuv jarayoni sifatida ko‘rishga undaydi. Mazkur yondashuvlar davlat boshqaruvi ustuvor bo‘lgan mamlakatlar uchun ham muhim, chunki ular davlat organlari, biznes va mahalliy jamoalar o‘rtasidagi vakolat va mas’uliyat taqsimotini aniq belgilash zarurligini ko‘rsatadi.

Uchinchi yo‘nalish barqaror va aqlli turizm yondashuvlarini qamrab oladi. J. Saarinen [22] barqarorlik tushunchasining turizm tadqiqotlaridagi uch an’anasini ajratib ko‘rsatgan: resursga asoslangan (resurslar sig‘imi va saqlanishi), faoliyatga asoslangan (turizm sohasining o‘z rivojlanishi) va jamoaga asoslangan (mahalliy aholi manfaatlari) an’analar. T. Mihalic [18] barqaror turizm diskursini mas’uliyatli turizm amaliyoti bilan birlashtirish zarurligini, R. Scheyvens va R. Biddulph [24] esa turizm foydasidan chetda qolayotgan guruhlarni jalb qilishni nazarda tutuvchi inklyuziv turizm konsepsiyasini asoslagan. BMT Butunjahon turizm tashkiloti [26] turizm va Barqaror rivojlanish maqsadlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni tizimli ko‘rsatib, ularni milliy va hududiy strategiyalarga integratsiya qilishni tavsiya etgan. Aqlli turizm bo‘yicha U. Gretzel va hammualliflar [14] uning nazariy asoslarini yoritib, aqlli destinatsiya, aqlli tajriba va aqlli biznes ekotizimidan iborat tarkibiy qismlarini ajratgan, K. Boes, D. Buhalis va A. Inversini [7] esa aqlli destinatsiyalarni raqobatbardoshlikni ta’minlovchi ekotizim sifatida talqin qilgan. D. Buhalis [10] axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan elektron turizm va aqlli turizmga, undan «atrof-muhit intellekti» turizmiga o‘tish bosqichlarini tavsiflagan. Pandemiyadan keyingi tadqiqotlarda S. Gössling, D. Scott va C.M. Hall [13], C.M. Hall, D. Scott va S. Gössling [17] hamda M. Sigala [25] inqiroz turizm boshqaruvini qayta ko‘rib chiqish uchun imkoniyat ekanini, biroq transformatsiya o‘z-o‘zidan sodir bo‘lmasligini ta’kidlagan.

To‘rtinchi yo‘nalish klasterlash nazariyasi bilan bog‘liq. M. Porter [19] klasterni

muayyan sohada o‘zaro bog‘liq kompaniyalar, ixtisoslashgan yetkazib beruvchilar, xizmat ko‘rsatuvchilar va tegishli institutlarning geografik jamlanmasi sifatida ta’riflab, klasterlar raqobat va hamkorlikni birlashtirish orqali unumdorlik va innovatsiyalarni oshirishini asoslagan. Turizm sohasida klaster yondashuvi joylashtirish vositalari, ovqatlanish, transport, ekskursiya xizmatlari, hunarmandchilik va ta’lim muassasalarini yagona hududiy tizimga birlashtirish imkonini beradi. Shu sababli klaster nazariyasi mahalliy tadqiqotlarda hududiy turizmni tashkil etishning asosiy nazariy asoslaridan biri sifatida qo‘llanilmoqda [27].

Beshinchi yo‘nalish mahalliy tadqiqotlar va normativ-huquqiy hujjatlardan iborat. G.P. Gulyamova [15] «salohiyat», «turistik salohiyat» va «iqtisodiy salohiyat» tushunchalarini tahlil qilib, resursli va jarayonli yondashuvlarni birlashtiruvchi, miqdoriy ma’lumotlar yetishmagan hollarda ekspert baholaridan foydalanadigan baholash usulini taklif etgan. Sh.S. Sayfutdinov [23] O‘zbekistonda turizmni barqaror rivojlantirishga ta’sir etuvchi madaniy, iqtisodiy, infratuzilmaviy va normativ omillarni aniqlagan. A. Berdimurodov va A. Turayev [6] Navoiy viloyati misolida turizm salohiyatini oshirishning ustuvor yo‘nalishlarini, G.M. Rajapova [20] Xorazm viloyati misolida turizmga investitsiyalarni jalb qilish orqali hududiy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish masalalarini, R. Xushvaqtov [27] esa Qashqadaryo viloyatida turizm klasterlarini rivojlantirish va iqtisodiy integratsiya masalalarini o‘rgangan. Normativ-huquqiy asos sifatida «Turizm to‘g‘risida»gi Qonun [1] sohaning asosiy tushunchalari va davlat tomonidan tartibga solinishini, Prezident farmonlari [2, 3] esa turizmni jadal rivojlantirish va sohani boshqarishni takomillashtirish choralarini belgilagan. Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi [4] turizmni iqtisodiy o‘sishning ustuvor tarmoqlari qatoriga kiritgan.

Hududiy turistik salohiyatni baholash usullari bo‘yicha adabiyotlarda uch asosiy yondashuv ajralib turadi. Resursli yondashuv hududdagi turistik resurslarni inventarizatsiya qilish va ularni ballar asosida baholashga tayanadi; uning afzalligi soddaligida, kamchiligi esa resurslardan foydalanish imkoniyatlarini hisobga olmasligida. Jarayonli yondashuv salohiyatni resurslardan foydalanish jarayoni, ya’ni infratuzilma, kadrlar va boshqaruv sifati orqali baholaydi [15]. Integral yondashuv esa turli omillarni ko‘rsatkichlar tizimi va umumlashtiruvchi indeks orqali birlashtiradi; Dwyer va Kim [12] taklif etgan ko‘rsatkichlar ro‘yxati bunday yondashuvning namunasi hisoblanadi. Mazkur maqolada aynan integral yondashuv rivojlantiriladi.

Adabiyotlar tahlili quyidagi bo‘shliqni aniqlash imkonini berdi: xorijiy tadqiqotlarda boshqaruv va raqobatbardoshlik modellari chuqur ishlab chiqilgan, biroq ular postsovet mamlakatlari hududlarining institutsional xususiyatlariga moslashtirilmagan; mahalliy tadqiqotlarda esa salohiyat, klaster va investitsiya masalalari alohida viloyatlar misolida o‘rganilgan, ammo baholash natijalarini boshqaruv sikliga bog‘lovchi yagona model taklif etilmagan. Ushbu maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqot ikki bosqichli dizayn asosida o‘tkazildi: birinchi bosqichda tizimli adabiyotlar tahlili, ikkinchi bosqichda uning natijalari asosida konseptual

modellashtirish amalga oshirildi. Mazkur dizayn tanlanishining sababi shundaki, mavzu bo‘yicha tadqiqotlar turli yo‘nalishlarda tarqoq bo‘lib, ularni yagona tizimga keltirish uchun shaffof va takrorlanadigan qidiruv tartibi, olingan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish uchun esa konseptual model talab etiladi. Tizimli adabiyotlar tahlili an’anaviy sharhdan farqli ravishda qidiruv manbalari, kalit so‘zlar va tanlov mezonlarini oldindan belgilaydi, bu esa boshqa tadqiqotchiga ishni takrorlash imkonini beradi.

Ma’lumotlar Scopus, Web of Science, Google Scholar, O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi (lex.uz) hamda mahalliy ilmiy jurnallardan («Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil», «Moliya va bank ishi», «O‘zbekiston sug‘urta bozori», «Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot») olindi. Qidiruv ingliz tilida «tourism governance», «destination management», «destination competitiveness», «smart tourism», «sustainable tourism» va o‘zbek tilida «turizm boshqaruvi», «turizm salohiyati», «hududiy turizm», «barqaror turizm», «turizm klasteri» kalit so‘zlari hamda ularning birikmalari bo‘yicha amalga oshirildi.

Manbalarni tanlashda quyidagi kiritish mezonlari qo‘llanildi: turizm boshqaruvi, destinatsiya raqobatbardoshligi, barqaror va aqlli turizm hamda hududiy salohiyatning nazariy-metodologik jihatlariga bag‘ishlanganlik; taqriz qilinadigan ilmiy jurnallarda, ilmiy nashriyotlarda yoki xalqaro tashkilotlar tomonidan nashr etilganlik; o‘zbek yoki ingliz tilida bo‘lish. Xalqaro manbalar orasidan iqtiboslanish darajasi yuqori bo‘lgan fundamental ishlar va so‘nggi tadqiqotlar, mahalliy manbalardan esa hududiy salohiyat, barqarorlik va klasterlarga oid ishlar tanlandi. Chiqarish mezonlari sifatida mavzuga bevosita aloqador bo‘lmagan, faqat amaliy tavsifga ega bo‘lgan, bibliografik ma’lumotlari tasdiqlanmagan manbalar va dublikatlar belgilandi.

Saralash uch bosqichda amalga oshirildi: kalit so‘zlar bo‘yicha qidiruv, sarlavha va annotatsiya bo‘yicha dastlabki saralash hamda to‘liq matnni o‘rganish asosida yakuniy tanlov. Har bir manbaning bibliografik ma’lumotlari nashriyot sahifasi yoki DOI orqali tekshirildi. Yakuniy tahlilga 27 ta manba kiritildi.

Tahlil jarayonida tizimli yondashuv, qiyosiy-tarixiy tahlil, kontent-tahlil va abstrakt-mantiqiy usullardan foydalanildi. Kontent-tahlil uchun oldindan to‘rt toifadan iborat kodlash sxemasi tuzildi: (1) boshqaruv sub’ekti va boshqaruv vositalari; (2) salohiyat omillari; (3) baholash ko‘rsatkichlari va usullari; (4) boshqaruvni takomillashtirish yo‘nalishlari. Har bir manbadan ushbu toifalarga mos qismlar ajratib olinib, tadqiqot savollari bo‘yicha guruhlandi. Boshqaruv yondashuvlari davrlar, boshqaruv sub’ekti va asosiy vositalar bo‘yicha qiyoslandi; destinatsiya raqobatbardoshligi modellari [12, 21] va mahalliy baholash yondashuvlari [15] asosida salohiyat omillari ajratib olinib, mazmuniga ko‘ra bloklarga birlashtirildi.

Tadqiqot savollari va qo‘llanilgan usullar o‘rtasidagi bog‘liqlik quyidagicha: TS1 ga javob topish uchun qiyosiy-tarixiy tahlil asosida boshqaruv yondashuvlari davrlarga ajratildi; TS2 bo‘yicha kontent-tahlil natijasida aniqlangan salohiyat omillari tizimli yondashuv asosida bloklarga birlashtirildi va ular uchun ko‘rsatkichlar tanlandi; TS3 bo‘yicha esa adabiyotlarda tavsiya etilgan boshqaruv yo‘nalishlari umumlashtirilib, abstrakt-mantiqiy usul yordamida siklik model shakliga keltirildi. Natijalarning ishonchliligini ta’minlash maqsadida asosiy xulosalarning bir nechta

mustaqil manbalar bilan tasdiqlanishiga e’tibor qaratildi, xorijiy va mahalliy manbalar natijalari esa alohida qiyoslandi. Tadqiqot ochiq manbalarga asoslangani sababli shaxsga oid ma’lumotlar to‘planmadi.

Konseptual modellashtirish bosqichida har bir blok uchun ko‘rsatkichlar quyidagi mezonlar asosida tanlandi: o‘lchanuvchanlik – ko‘rsatkich miqdoriy ifodaga ega bo‘lishi; statistik mavjudlik – ko‘rsatkich rasmiy statistika yoki idoraviy hisobotlarda hududlar kesimida e’lon qilinishi; taqqoslanuvchanlik – ko‘rsatkich hududlar hajmidan qat’i nazar solishtirilishi uchun nisbiy shaklda (aholi yoki maydonga nisbatan) ifodalanishi; ahamiyatlilik – ko‘rsatkich adabiyotlarda salohiyat omili sifatida qayd etilgan bo‘lishi. Ko‘rsatkichlarni yagona indeksga birlashtirish uchun ko‘p mezonli baholash amaliyotida keng qo‘llaniladigan min-max normallashtirish va vaznli yig‘indi usullari tanlandi, chunki ular hisoblash uchun sodda, natijalari esa boshqaruv organlari uchun tushunarli. Blok vaznlarini aniqlash uchun ekspert baholash usuli nazarda tutildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yakuniy tanlanma 27 ta manbadan iborat bo‘ldi: 4 tasi normativ-huquqiy hujjat, 16 tasi xalqaro ilmiy jurnallardagi maqola, 1 tasi monografiya, 1 tasi xalqaro tashkilot hisoboti va 5 tasi mahalliy ilmiy jurnallardagi maqoladir. 23 ta ilmiy manbaning 9 tasi 1980–2011 yillarda nashr etilgan fundamental ishlar, 9 tasi 2015–2021 yillar, 5 tasi esa 2024–2026 yillar nashrlaridir. Manbalarning tematik yo‘nalishlar bo‘yicha taqsimoti 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

Manbalarning tematik yo‘nalishlar bo‘yicha taqsimoti

Yo‘nalish	Asosiy konsepsiyalar	Manbalar
Hududiy salohiyat va raqobatbardoshlik	Destinatsiya hayotiy sikli, raqobatbardoshlik omillari, salohiyatni baholash	[6, 9, 11, 12, 15, 21]
Boshqaruv (governance) va chidamlilik	Ko‘p ishtirokchili boshqaruv, siyosiy o‘rganish, inqirozga moslashuv	[5, 8, 13, 16, 17, 25]
Barqaror rivojlanish	SDG integratsiyasi, mas’uliyatli va inklyuziv turizm	[18, 22, 23, 24, 26]
Raqamlashtirish va aqlli turizm	Aqlli destinatsiya, raqamli ekotizim	[7, 10, 14]
Klasterlar va investitsiyalar	Klaster nazariyasi, investitsiya muhiti, iqtisodiy integratsiya	[19, 20, 27]
Normativ-huquqiy asos	Davlat turizm siyosati va strategik hujjatlar	[1, 2, 3, 4]

TS1 bo‘yicha natijalar. Qiyosiy-tarixiy tahlil turizm boshqaruvi nazariyasida to‘rtta asosiy paradigmani ajratish imkonini berdi (2-jadval).

2-jadval.

Turizm boshqaruvi nazariyasining asosiy paradigmalari

Paradigma	Davr	Boshqaruv sub’ekti	Asosiy vositalar	Manbalar
Ma’muriy-ierarxik boshqaruv	1980-yillargacha	Davlat organlari	Rejalashtirish, litsenziyalash, davlat investitsiyalari	[11]

Destinatsiya menejmenti va marketingi	1990–2000-yillar	Destinatsiyani boshqarish tashkilotlari (DMO)	Brend, marketing, raqobatbardoshlikni boshqarish	[9, 12, 21]
Ko‘p ishtirokchili boshqaruv (governance) va barqarorlik	2000–2010-yillar	Davlat, biznes va jamoa tarmog‘i	Hamkorlik, kelishuv, barqaror turizm siyosati	[5, 8, 16, 22]
Aqlli va chidamli destinatsiya ekotizimi	2015-yildan hozirgacha	Raqamli platformalar asosidagi ekotizim	Katta ma’lumotlar, raqamli monitoring, inqirozlarga moslashuv	[7, 10, 13, 14, 25]

Boshqaruv sub’ekti davlatdan ko‘p ishtirokchili tarmoqqa, boshqaruv ob’ekti esa alohida turistik korxonalardan butun destinatsiyaga kengaymoqda [5, 8, 9]. Yangi paradigmalar oldingilarini bekor qilmaydi, balki ularni to‘ldiradi: davlat siyosati va qonunchilik asos bo‘lib qoladi, ammo samaradorlik tobora ishtirokchilar o‘rtasidagi muvofiqlik va axborot almashinuviga bog‘liq bo‘lib bormoqda. Raqamli transformatsiya va aqlli turizm texnologiyalari boshqaruv samaradorligini oshirish, turistik mahsulotlarni shaxsiylashtirish va destinatsiyalarni boshqarishda yangi imkoniyatlar yaratishning asosiy omili sifatida qayd etilgan [7, 10, 14], pandemiya tajribasi esa boshqaruv modellariga chidamlilik talabini qo‘shgan [13, 17, 25].

TS2 bo‘yicha natijalar. Tahlil asosida hududiy turizm salohiyati quyidagicha ta’riflandi: hududiy turizm salohiyati – hududda mavjud bo‘lgan tabiiy, tarixiy-madaniy, moddiy-texnik, mehnat va institutsional resurslarning turistik mahsulot yaratish va undan iqtisodiy, ijtimoiy hamda ekologik samara olish uchun foydalanish mumkin bo‘lgan jami imkoniyatlaridir. Mazkur ta’rifda salohiyat faqat resurslar majmui sifatida emas, balki ulardan foydalanish imkoniyati sifatida talqin qilinadi, bu esa boshqaruv omilini salohiyatning tarkibiy qismiga aylantiradi. Shu asosda salohiyatning besh tarkibiy bloki ajratildi va ularning har biri uchun baholash ko‘rsatkichlari taklif etildi (3-jadval).

3-jadval.

Hududiy turizm salohiyatining tarkibiy bloklari va baholash ko‘rsatkichlari

Blok	Tarkibi	Baholash ko‘rsatkichlari
1. Tabiiy-rekreatsion	Iqlim, landshaft, suv obyektlari, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar	Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar maydoni ulushi; rekreatsion zonalar soni; turistik mavsum davomiyligi
2. Tarixiy-madaniy	Moddiy va nomoddiy madaniy meros, an’analar, hunarmandchilik	Madaniy meros obyektlari soni; YUNESKO ro‘yxatidagi obyektlar; muzeylar va festivallar soni
3. Infratuzilma	Joylashtirish vositalari, transport, ovqatlanish, kommunal xizmatlar	Joylashtirish vositalari va o‘rinlar soni (1000 aholiga); transport qulayligi; ovqatlanish shoxobchalari soni
4. Inson kapitali	Turizm kadrlari, ixtisoslashgan ta’lim, xorijiy tillarni bilish	Turizmda band bo‘lganlar ulushi; ixtisoslashgan ta’lim bitiruvchilari soni; attestatsiyadan o‘tgan gidlar soni
5. Institutsional-investitsion	Boshqaruv organlari, imtiyozlar, investitsiyalar, raqamli xizmatlar	Turizmga investitsiyalar (aholi jon boshiga); turizm sub’ektlari soni; raqamli platformalardagi takliflar ulushi

Ko‘rsatkichlar turli o‘lchov birliklariga ega bo‘lgani sababli ularni yagona shkalaga keltirish uchun min-max normallashtirish usuli taklif etildi. Rag‘batlantiruvchi ko‘rsatkichlar uchun normallashtirilgan qiymat $x' = (x - x_{min}) / (x_{max} - x_{min})$, to‘sqinlik qiluvchi ko‘rsatkichlar uchun esa $x' = (x_{max} - x) / (x_{max} - x_{min})$ formulasi bo‘yicha hisoblanadi, bunda x_{min} va x_{max} – taqqoslanayotgan hududlar orasidagi eng kichik va eng katta qiymatlar. Har bir blok bo‘yicha subindeks ko‘rsatkichlarning o‘rtacha arifmetik qiymati sifatida, hududning integral turizm salohiyati indeksi esa $ITS = \Sigma\, w_j \cdot S_j$ formulasi bo‘yicha aniqlanadi, bunda S_j – j-blok subindeksi, w_j – blokning ekspert usulida aniqlanadigan vazn koeffitsienti ($\Sigma\, w_j = 1$). Miqdoriy ma’lumotlar mavjud bo‘lmagan sifat ko‘rsatkichlari, masalan, attraksionlarning noyobligi uchun ekspert baholari qo‘llanadi [15].

Integral indeks qiymatiga ko‘ra hududlarni to‘rt guruhga ajratish taklif etildi: yuqori salohiyatli ($ITS \geq 0{,}75$), o‘rtadan yuqori (0,50–0,74), o‘rtacha (0,25–0,49) va past salohiyatli ($ITS < 0{,}25$) hududlar. Yuqori salohiyatli hududlarda sifat va diversifikatsiya, o‘rtacha hududlarda infratuzilmani rivojlantirish, past salohiyatli hududlarda esa ixtisoslashgan nish mahsulotlarni yaratish va investitsiyalarni jalb qilish ustuvor hisoblanadi. Barqaror rivojlanish tamoyillari nuqtai nazaridan baholash ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy jihatlar muvozanatini hisobga olishi lozim [18, 22, 24].

TS3 bo‘yicha natijalar. Tahlil qilingan manbalar asosida turizm boshqaruvini takomillashtirishning uch asosiy yo‘nalishi aniqlandi: aqlli turizm yondashuvlarini joriy etish [7, 10, 14]; turizm klasterlarini rivojlantirish va investitsiyalarni jalb qilish [19, 20, 27]; hududiy strategiyalarni Barqaror rivojlanish maqsadlariga muvofiq ishlab chiqish [23, 26]. Ushbu yo‘nalishlar va salohiyatni baholash metodikasi besh bosqichli siklik boshqaruv modeliga birlashtirildi (4-jadval).

4-jadval.

Hududiy turizmni boshqarishning siklik modeli

Bosqich	Mazmuni	Natija
1. Salohiyatni baholash	Ko‘rsatkichlarni yig‘ish, normallashtirish, integral indeksni hisoblash	Hudud salohiyati profili va guruhi
2. Strategik rejalashtirish	Ustuvor yo‘nalishlar va maqsadli ko‘rsatkichlarni belgilash	Hududiy turizm dasturi
3. Klaster asosida tashkil etish	Davlat, biznes va mahalliy jamoa hamkorligini yo‘lga qo‘yish [19, 27]	Turizm klasteri, davlat-xususiy sheriklik loyihalari
4. Raqamli monitoring	Turistlar oqimi va xizmatlar sifatini muntazam kuzatish	Boshqaruv uchun dolzarb ma’lumotlar
5. Qayta aloqa va tuzatish	Natijalarni maqsadlar bilan solishtirish, strategiyani yangilash	Yangilangan strategiya, keyingi sikl

Modelning siklik xarakteri Butlerning hayotiy sikl konsepsiyasi [11] bilan bog‘liq: monitoring natijalari destinatsiyaning qaysi bosqichda ekanini aniqlashga va turg‘unlik belgilari paydo bo‘lganda strategiyani o‘z vaqtida yangilashga imkon beradi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar kirish qismida qo‘yilgan uchta tadqiqot savoliga javob beradi va turizm boshqaruvi hamda hududiy salohiyatni baholashni yagona model doirasida

birlashtirish mumkinligini ko‘rsatadi. Quyida natijalar har bir tadqiqot savoli bo‘yicha oldingi tadqiqotlar bilan solishtiriladi.

TS1 bo‘yicha topilmalar Beritelli va boshqalar [5], Bramwell va Lane [8] hamda Hall [16] xulosalari bilan mos keladi: boshqaruvning ierarxik modeldan tarmoqli modelga o‘tishi ko‘plab xorijiy tadqiqotlarda qayd etilgan. Raqamlashtirishni samaradorlik omili sifatida baholashda xorijiy tadqiqotlar [7, 10, 14] hamfikr. Biroq O‘zbekiston sharoitida bu jarayonning o‘ziga xos jihati bor: turizmni rivojlantirishning asosiy tashabbuskori hozircha davlat bo‘lib qolmoqda [1–4], destinatsiya darajasidagi mustaqil boshqaruv tashkilotlari esa endigina shakllanmoqda. Shu sababli taklif etilgan modelda davlat organlari muvofiqlashtiruvchi markaz sifatida saqlanib, biznes va mahalliy jamoalar ishtiroki bosqichma-bosqich kengaytirilishi nazarda tutildi.

Hall [16] taklif etgan o‘zgarishlar darajalari nuqtai nazaridan qaraganda, hududiy turizm siyosatida ko‘pincha birinchi va ikkinchi darajadagi o‘zgarishlar – imtiyozlar miqdorini o‘zgartirish yoki yangi qo‘llab-quvvatlash vositalarini joriy etish – kuzatiladi. Uchinchi darajadagi o‘zgarish esa maqsadlarning o‘zini qayta ko‘rib chiqishni, xususan, turistlar sonini oshirishdan turizmning hudud aholisi farovonligiga qo‘shgan hissasini oshirishga o‘tishni talab qiladi. Taklif etilgan modelda salohiyatni baholash va monitoring natijalarining strategiyani qayta ko‘rib chiqishga xizmat qilishi aynan shunday o‘zgarishlar uchun institutsional asos yaratadi.

Beritelli va boshqalar [5] ko‘rsatganidek, destinatsiyada yagona egasi bo‘lmagani sababli boshqaruv samaradorligi ishtirokchilar o‘rtasidagi ishonch va muvofiqlikka bog‘liq. Bu xulosa O‘zbekiston hududlari uchun ham dolzarb: mehmonxonalar, tur operatorlari, transport korxonalari, hunarmandlar va mahalliy hokimiyat organlari ko‘pincha bir-biridan alohida faoliyat yuritadi. Shu sababli modelda klaster asosida tashkil etish bosqichi nafaqat iqtisodiy, balki boshqaruv vazifasini ham bajaradi – u turli ishtirokchilarni umumiy maqsadlar atrofida birlashtiruvchi muloqot maydoni bo‘lib xizmat qiladi.

TS2 bo‘yicha salohiyatning besh blokli tuzilmasi Ritchie va Crouch [21] hamda Dwyer va Kim [12] modellaridagi asosiy resurslar va qo‘llab-quvvatlovchi omillar bilan uyg‘unlashadi: tabiiy-rekreatsion va tarixiy-madaniy bloklar asosiy resurslarga, infratuzilma bloki qo‘llab-quvvatlovchi omillarga, institutsional-investitsion blok esa destinatsiya siyosati va boshqaruviga mos keladi. Farqi shundaki, ushbu modellar asosan xalqaro destinatsiyalarni taqqoslashga mo‘ljallangan bo‘lsa, taklif etilgan ko‘rsatkichlar tizimi mamlakat ichidagi hududlarni rasmiy statistika asosida qiyoslashga yo‘naltirilgan. Inson kapitalining alohida blok sifatida ajratilishi esa xizmat ko‘rsatish sifati bevosita kadrlar malakasiga bog‘liq bo‘lgan turizm sohasining o‘ziga xosligini aks ettiradi.

Institutsional-investitsion blokning alohida ajratilishi Gulyamova [15] taklif etgan jarayonli yondashuvni rivojlantiradi hamda Rajapova [20] va Xushvaqtov [27] tadqiqotlarida ko‘rsatilgan investitsiya va klasterlarning hududiy turizmdagi rolini metodik jihatdan hisobga olish imkonini beradi. Sayfutdinov [23] aniqlagan madaniy, iqtisodiy, infratuzilmaviy va normativ omillar ham taklif etilgan bloklar tarkibida o‘z aksini topgan. Bu mahalliy tadqiqotlar natijalarini yagona metodik asosda umumlashtirish mumkinligini ko‘rsatadi.

Integral indeks metodikasining afzalliklari va cheklovlarini ham alohida ta’kidlash lozim. Min-max normallashtirish turli o‘lchov birliklaridagi ko‘rsatkichlarni yagona shkalaga keltirishning sodda va tushunarli usuli hisoblanadi, biroq u nisbiy baho beradi: hududning indeks qiymati taqqoslanayotgan boshqa hududlarga bog‘liq bo‘ladi, keskin farq qiluvchi qiymatlar esa boshqa hududlar o‘rtasidagi farqlarni kamaytirib ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli amaliyotda keskin qiymatlarni oldindan tekshirish va natijalarni bir necha yil davomida kuzatib borish tavsiya etiladi. Blok vaznlarini ekspert usulida aniqlash mahalliy sharoitni hisobga olish imkonini bersa-da, ekspertlar tarkibi natijalarga ta’sir qilishi mumkin.

Barqarorlik masalasida xalqaro adabiyotda barqaror turizmning mazmuni bo‘yicha munozara davom etmoqda [18, 22]. Saarinen [22] ajratgan an’analar nuqtai nazaridan taklif etilgan ko‘rsatkichlar tizimi asosan resursga va faoliyatga asoslangan an’analarga yaqin bo‘lib, jamoaga asoslangan jihatlar – mahalliy aholining turizmdan oladigan foydasi va turizmga munosabati – kamroq aks etgan. Scheyvens va Biddulph [24] taklif etgan inklyuzivlik tamoyili nuqtai nazaridan esa kelgusida ko‘rsatkichlar tizimini mahalliy aholining turizm daromadlaridagi ulushi kabi ko‘rsatkichlar bilan to‘ldirish zarur.

TS3 bo‘yicha aniqlangan yo‘nalishlar – aqlli turizm, klasterlar va Barqaror rivojlanish maqsadlariga muvofiq strategiyalar – adabiyotlarda alohida-alohida yoritilgan. Taklif etilgan modelda ular bir-birini to‘ldiruvchi bosqichlar sifatida birlashtirildi: raqamli platformalar boshqaruv sikli bosqichlarini bog‘lovchi qayta aloqa mexanizmi vazifasini bajaradi, klasterlar tashkiliy shakl bo‘lib xizmat qiladi, Barqaror rivojlanish maqsadlari esa strategik maqsadlarni belgilashda mezon bo‘ladi. Pandemiyadan keyingi adabiyotlarda ta’kidlanganidek [13, 17, 25], bunday mexanizm hududlarga tashqi shoklarga tezroq moslashish imkonini beradi.

Modelning siklik tuzilishi Butler [11] konsepsiyasi bilan uyg‘un. Hayotiy sikl modeliga ko‘ra, turli hududlar rivojlanishning turli bosqichlarida bo‘ladi: ayrim hududlar turistik oqimning tez o‘sishi bosqichida bo‘lsa, boshqalari endigina kashf etilish yoki jalb qilinish bosqichida turadi. Shu sababli bir xil boshqaruv choralarini barcha hududlarga tatbiq etish samarasiz bo‘ladi. Taklif etilgan guruhlash yondashuvi har bir hudud uchun uning salohiyat darajasi va rivojlanish bosqichiga mos strategiyani tanlash imkonini beradi: rivojlanish bosqichidagi hududlarda sig‘im chegaralari va sifatni boshqarish, dastlabki bosqichdagi hududlarda esa infratuzilma va hudud brendini shakllantirish birinchi o‘ringa chiqadi.

Pandemiya tajribasi nuqtai nazaridan Gössling va boshqalar [13] hamda Sigala [25] turizmning tashqi shoklarga sezgirligini va boshqaruv tizimlarining tezkor qaror qabul qilish qobiliyati muhimligini ko‘rsatgan. Hall va boshqalar [17] esa inqirozdan keyin turizm avvalgi holatiga qaytishga intilishini, chuqur transformatsiya esa maqsadli siyosatni talab qilishini ta’kidlagan. Taklif etilgan modeldagi raqamli monitoring va qayta aloqa bosqichlari aynan shu ehtiyojga javob beradi: ular turistlar oqimidagi o‘zgarishlarni erta aniqlash va strategiyani o‘z vaqtida tuzatish imkonini beradi. Shu bilan birga, chidamlilikni ta’minlash uchun hududlarga turistik mahsulotlarni diversifikatsiya qilish, ichki turizmni rivojlantirish va bitta bozorga qaramlikni kamaytirish ham muhim.

Barqaror rivojlanish maqsadlariga muvofiqlashtirish masalasida UNWTO [26] tavsiyalari turizmni alohida soha sifatida emas, balki iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik maqsadlarga erishish vositasi sifatida ko‘rishni talab qiladi. Bu taklif etilgan modelning strategik rejalashtirish bosqichida maqsadli ko‘rsatkichlar faqat turistlar soni va daromad bilan cheklanmasdan, bandlik, mahalliy aholi daromadlari va atrof-muhitga ta’sir ko‘rsatkichlarini ham o‘z ichiga olishi lozimligini anglatadi. Bunday yondashuv Mihalic [18] ta’kidlagan barqarorlik diskursi va amaliyot o‘rtasidagi tafovutni qisqartirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, har bir yo‘nalishning amalga oshirilishida xavflar ham mavjud. Aqlli turizm texnologiyalarini joriy etish raqamli infratuzilma va kadrlar tayyorgarligi yetarli bo‘lmagan hududlarda kutilgan samarani bermasligi, aksincha, hududlar o‘rtasidagi tafovutni kuchaytirishi mumkin. Boes va boshqalar [7] ta’kidlaganidek, aqlli destinatsiya texnologiyalar yig‘indisi emas, balki ishtirokchilarning faol hamkorligiga asoslangan ekotizimdir. Klasterlar esa Porter [19] ko‘rsatganidek, raqobat va hamkorlik muvozanati saqlangandagina samarali bo‘ladi; ma’muriy yo‘l bilan tashkil etilgan, ishtirokchilar manfaatini hisobga olmagan klasterlar rasmiy tuzilma bo‘lib qolishi mumkin. Bu xavflarni kamaytirish uchun modelda har bir bosqich salohiyatni baholash natijalariga tayangan holda va hududning guruhiga mos ravishda amalga oshirilishi nazarda tutildi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, taklif etilgan model va ko‘rsatkichlar tizimi viloyat hokimliklari va turizm boshqarmalariga hududlarni qiyosiy baholash, ustuvor yo‘nalishlarni asoslash va byudjet hamda investitsiya resurslarini maqsadli taqsimlash uchun vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Model, shuningdek, oliy ta’lim muassasalarida turizm menejmenti fanlarini o‘qitishda nazariy material sifatida ham foydalanilishi mumkin. Masalan, salohiyat guruhlari bo‘yicha natijalar infratuzilma loyihalarini eng katta samara beradigan hududlarga yo‘naltirishda, inson kapitali bloki bo‘yicha past ko‘rsatkichlar esa kadrlar tayyorlash va malaka oshirish dasturlarini rejalashtirishda asos bo‘lishi mumkin. Integral indeksni har yili hisoblash hududiy turizm siyosatining samaradorligini dinamikada baholash imkonini beradi.

Tadqiqotning bir qator cheklovlari mavjud. Birinchidan, tadqiqot nazariy-konseptual xarakterga ega bo‘lib, taklif etilgan integral indeks hali real statistik ma’lumotlar asosida hisoblanmagan. Ikkinchidan, blok vaznlarini aniqlashda ekspert usuliga tayanilishi natijalarga ma’lum darajada sub’ektivlik kiritishi mumkin. Uchinchidan, tahlilga faqat ingliz va o‘zbek tillaridagi manbalar kiritilgan, rus tilidagi va boshqa tillardagi adabiyotlar qamrab olinmagan. To‘rtinchidan, ko‘rsatkichlar tizimi ekologik yuklama va inklyuzivlik jihatlarini to‘liq qamrab olmaydi. Kelgusi tadqiqotlar ushbu cheklovlarni bartaraf etishga qaratilishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot turizm boshqaruvi va hududiy salohiyatni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari global o‘zgarishlar sharoitida raqamlashtirish, innovatsiyalar va barqarorlik tamoyillarini chuqur integratsiyalashni talab etishini ko‘rsatdi. Tizimli adabiyotlar tahlili va konseptual modellashtirish natijasida qo‘yilgan uchta tadqiqot savoliga javob olindi.

Birinchi tadqiqot savoliga javoban, turizm boshqaruvi ma’muriy-ierarxik yondashuvdan destinatsiya menejmentiga, ko‘p ishtirokchili boshqaruvga va aqlli ekotizim modeliga o‘tayotgani aniqlandi. Bunda yangi paradigmalar oldingilarini bekor qilmaydi, balki ularni to‘ldiradi, O‘zbekiston sharoitida esa davlat muvofiqlashtiruvchi rolini saqlab qolmoqda.

Ikkinchi savolga javoban, hududiy turizm salohiyati tabiiy-rekreatsion, tarixiy-madaniy, infratuzilma, inson kapitali va institutsional-investitsion bloklardan iborat tizim sifatida asoslandi, har bir blok bo‘yicha o‘lchanadigan ko‘rsatkichlar, integral indeks metodikasi va hududlarni guruhlash mezonlari taklif etildi.

Uchinchi savolga javoban aqlli turizm yondashuvlarini joriy etish, turizm klasterlarini rivojlantirish va strategiyalarni Barqaror rivojlanish maqsadlariga muvofiqlashtirish yo‘nalishlari salohiyatni baholash, strategik rejalashtirish, klaster asosida tashkil etish, raqamli monitoring va qayta aloqa bosqichlaridan iborat siklik boshqaruv modeliga birlashtirildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, hududiy turizmni rivojlantirishda resurslarning mavjudligi yetarli emas: salohiyat faqat samarali boshqaruv, malakali kadrlar, rivojlangan infratuzilma va qulay institutsional muhit mavjud bo‘lgandagina iqtisodiy natijaga aylanadi. Shu sababli hududiy turizm siyosati resurslarni inventarizatsiya qilishdan salohiyatni kompleks baholash va undan foydalanishni boshqarishga o‘tishi lozim. Bunday yondashuv hududlar o‘rtasidagi tafovutlarni qisqartirish va turizmning mamlakat iqtisodiyotidagi hissasini barqaror oshirish imkonini beradi.

Tadqiqot asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi: viloyat hokimliklari va turizm boshqarmalariga taklif etilgan ko‘rsatkichlar tizimi asosida hududlarning turizm salohiyatini har yili baholab borish; hududiy turizm dasturlarini hududning salohiyat guruhiga mos ravishda ishlab chiqish; klasterlarni ishtirokchilar manfaatlarini hisobga olgan holda, davlat-xususiy sheriklik asosida shakllantirish; turistlar oqimi va xizmatlar sifatini kuzatuvchi raqamli monitoring tizimini joriy etish; oliy ta’lim muassasalari bilan hamkorlikda turizm kadrlarini tayyorlash va malakasini oshirish dasturlarini salohiyatni baholash natijalariga muvofiq shakllantirish. Ushbu tavsiyalarning amalga oshirilishi hududiy turizm boshqaruvini ilmiy asoslangan va natijaga yo‘naltirilgan tizimga aylantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning ilmiy hissasi turizm boshqaruvi, hududiy salohiyat, barqarorlik va raqamlashtirish yo‘nalishlarini yagona nazariy-metodologik asosda umumlashtirilganida va baholash natijalarini boshqaruv sikli bilan bog‘lovchi model taklif etilganidadir. Kelgusi tadqiqotlarda integral indeksni O‘zbekiston viloyatlarining rasmiy statistik ma’lumotlari asosida hisoblash hamda unga ekologik va ijtimoiy barqarorlik ko‘rsatkichlarini qo‘shish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining «Turizm to‘g‘risida»gi Qonuni. 2019-yil 18-iyul, O‘RQ-549-son. https://lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni. 2016-

yil 2-dekabr, PF-4861-son. https://lex.uz
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmoni. 2019-yil 5-yanvar, PF-5611-son. https://lex.uz
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni. 2022-yil 28-yanvar, PF-60-son. https://lex.uz
5. Beritelli, P., Bieger, T., & Laesser, C. (2007). Destination governance: Using corporate governance theories as a foundation for effective destination management. Journal of Travel Research, 46(1), 96–107. https://doi.org/10.1177/0047287507302385
6. Berdimurodov, A., & Turayev, A. (2025). Navoiy viloyati turizm salohiyatini oshirishning ustuvor yo‘nalishlari. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, (11), 46–51. https://sci-p.uz
7. Boes, K., Buhalis, D., & Inversini, A. (2016). Smart tourism destinations: Ecosystems for tourism destination competitiveness. International Journal of Tourism Cities, 2(2), 108–124. https://doi.org/10.1108/IJTC-12-2015-0032
8. Bramwell, B., & Lane, B. (2011). Critical research on the governance of tourism and sustainability. Journal of Sustainable Tourism, 19(4–5), 411–421. https://doi.org/10.1080/09669582.2011.580586
9. Buhalis, D. (2000). Marketing the competitive destination of the future. Tourism Management, 21(1), 97–116. https://doi.org/10.1016/S0261-5177(99)00095-3
10. Buhalis, D. (2020). Technology in tourism – from information communication technologies to eTourism and smart tourism towards ambient intelligence tourism: A perspective article. Tourism Review, 75(1), 267–272. https://doi.org/10.1108/TR-06-2019-0258
11. Butler, R. W. (1980). The concept of a tourist area cycle of evolution: Implications for management of resources. Canadian Geographer, 24(1), 5–12. https://doi.org/10.1111/j.1541-0064.1980.tb00970.x
12. Dwyer, L., & Kim, C. (2003). Destination competitiveness: Determinants and indicators. Current Issues in Tourism, 6(5), 369–414. https://doi.org/10.1080/13683500308667962
13. Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2021). Pandemics, tourism and global change: A rapid assessment of COVID-19. Journal of Sustainable Tourism, 29(1), 1–20. https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1758708
14. Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart tourism: Foundations and developments. Electronic Markets, 25(3), 179–188. https://doi.org/10.1007/s12525-015-0196-8
15. Gulyamova, G. P. (2024). Turistik hududlar salohiyati rivojlanishini baholash: nazariya va amaliyot. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, (2), 99–104. https://e-itt.uz
16. Hall, C. M. (2011). Policy learning and policy failure in sustainable tourism governance: From first- and second-order to third-order change? Journal of Sustainable Tourism, 19(4–5), 649–671. https://doi.org/10.1080/09669582.2011.555555
17. Hall, C. M., Scott, D., & Gössling, S. (2020). Pandemics, transformations and tourism: Be careful what you wish for. Tourism Geographies, 22(3), 577–598.

https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1759131
18. Mihalic, T. (2016). Sustainable-responsible tourism discourse – Towards ‘responsustable’ tourism. Journal of Cleaner Production, 111, 461–470. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.12.062
19. Porter, M. E. (1998). Clusters and the new economics of competition. Harvard Business Review, 76(6), 77–90.
20. Rajapova, G. M. (2026). Turizm sohasida investitsiyalarni jalb qilish orqali hududiy iqtisodiy diversifikatsiyani rivojlantirish (Xorazm viloyati misolida). Moliya va bank ishi, (2), 54–58. https://journal.bfa.uz
21. Ritchie, J. R. B., & Crouch, G. I. (2003). The competitive destination: A sustainable tourism perspective. Wallingford: CABI Publishing.
22. Saarinen, J. (2006). Traditions of sustainability in tourism studies. Annals of Tourism Research, 33(4), 1121–1140. https://doi.org/10.1016/j.annals.2006.06.007
23. Sayfutdinov, Sh. S. (2024). O‘zbekistonda turizmni barqaror rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillar. O‘zbekiston sug‘urta bozori, 1(11), 39–42. https://insurance.tsue.uz/index.php/journal/article/view/238
24. Scheyvens, R., & Biddulph, R. (2018). Inclusive tourism development. Tourism Geographies, 20(4), 589–609. https://doi.org/10.1080/14616688.2017.1381985
25. Sigala, M. (2020). Tourism and COVID-19: Impacts and implications for advancing and resetting industry and research. Journal of Business Research, 117, 312–321. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.06.015
26. UNWTO. (2017). Tourism and the Sustainable Development Goals – Journey to 2030. Madrid: World Tourism Organization. https://doi.org/10.18111/9789284419401
27. Xushvaqtov, R. (2025). Qashqadaryo viloyatida turizm klasterlarini rivojlantirish va iqtisodiy integratsiya. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 3(aprel, maxsus son). https://doi.org/10.5281/zenodo.16746125